

УДК 008(477):[172+141.201]

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.24.26>

Наталія Фрадкіна

Кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки,
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ORCID: 0000-0002-2879-3183

Email: fradkina1970@ukr.net

Марина Міщенко

Кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки,
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ORCID: 0000-0001-8592-1009

Email: vykladach.ukr@gmail.com

ТЕХНОЦЕНТРИЗМ ЯК ВАДА СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА: КОНФЛІКТ ГУМАНІЗМУ ТА ТЕХНІКИ

Анотація. В сучасній Україні дослідження з конфліктизації стосуються, перш за все, історичного, політичного, культурного простору. В межах даного дослідження окреслюються риси більш глобального конфлікту, до якого в майбутньому будуть залучені всі країни. Це конфлікт гуманізму, на якому століттями ґрунтувалися світова культура, філософія, етика з одного боку, та технізації – з іншого. Найголовніші проблеми – збереження сутнісних характеристик людини і засад суспільства та ймовірна втрата своєї людської ідентичності через кібернізацію. Аналізуючи філософські концепції сучасності, слід виявити грані цього конфлікту та віднайти шляхи вирішення. В даній статті аналізуються фундаментальні праці з філософії та футурології, ті проблеми, на яких наголошують ключові мислителі сучасності, а також окреслюються шляхи вирішення конфлікту за допомогою нової етики, що має постати в людства. Наголошується на особливій ролі викладання українознавчих та культурологічних наукових дисциплін у ВНЗ для української молоді. Саме ці наукові дисципліни повинні розробляти та впроваджувати гуманістичні цінності в українське суспільство та долучатися до становлення нової етики XXI сторіччя. Філософські, психологічні, футурологічні концепції XX та XXI століть аналізують теперішнє, передбачають майбутнє, шукають відповіді на нові глобальні виклики людства, що потребують як переосмислення, так і пошуку рішень. Зміна позиції людини у Всесвіті, що наповнений технікою, роботами, підміною реальності на віртуальність – це потреба визначення нових рис гуманізму. Духовні пошуки та філософські роздуми в минулі епохи, де людина пояснювалася в співставленні до світу природи, в сьогоденні трансформуються в пошук шляхів виходу з протистояння техніка / людина, що на майбутнє буде загострюватися і здатне привести до духовних, економічних, політичних, екологічних протистоянь. Дана тема багатогранна та міждисциплінарна, до неї мають залучатися знання з гуманітарної сфери, філософії, футурології, біоетики, технічних дисциплін.

Ключові слова: конфлікт, техноцентризм, техніка, технізація, гуманізм, постгуманізм, науковий потенціал, біоетика, культурологія, українознавство, духовність.

Natalia Fradkina

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor,
Department of Ukrainian Studies, Cultural Studies
and the History of Science
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute",

Maryna Mishchenko

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor,
Department of Ukrainian Studies, Cultural Studies
and the History of Science
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute",

TECHNOCENTRISM AS A PROBLEM OF CONTEMPORARY SOCIETY: CONFLICT BETWEEN HUMANISM AND TECHNOLOGY

Abstract. In contemporary Ukraine conflict studies are primarily deal with historical, political, and cultural sciences. The proposed research outlines the features of a global conflict, to which all countries will be involved in the future. It is a conflict of humanism, which for centuries was the basis of world culture, philosophy, and ethics on the one hand, and technology on the other. The main problem is the probable loss of human identity through cybernation. The article analyzes the fundamental works of

philosophers and futurologists, and also outlines ways to resolve the conflict with help of new ethics that should be evaluated by humanity. The special role of Ukrainian and cultural studies in higher-level academic education is emphasized. Within the framework of these scientific disciplines, a new ethics should be developed. Philosophical, psychological and futurological theories of the 20th and 21st centuries analyze the present, and foresee the future. Researchers seek to figure out a new global challenge for humanity that provokes to rethink its course of action. Contemporary world is filled with robots and technologies. The position of human in this world has changed and it requires new features of humanism. Spiritual searches of past eras opposed man and nature. But today man is opposed to technology. It means that the future of man is becoming unclear. New spiritual, economic, political and environmental confrontations waiting for man on his way. This subject is many-sided and interdisciplinary, it demands knowledge in humanities, philosophy, futurology, bioethics and technical disciplines.

Keywords: conflict, techno-centrism, technology, humanism, post-humanism, scientific potential, bioethics, cultural studies, Ukrainian studies, spirituality.

Постановка проблеми та її актуальність.

Актуальність теми дослідження зумовлюється наявним зростанням проблем та небезпек, з якими має справу сучасне людство внаслідок проникнення техніки в усі сфери життя людини. Втручання техніки ставить під сумнів збереження сутнісних характеристик людини, її біологічних, психологічних та розумових основ. Домінування технічного суттєво змінює сучасну культуру, техніка з органопроєкції та помічника людини перетворюється на нового гегемона соціокультурного світу, що може викривляти та нівелювати саму природу людського. Українське суспільство так само, як і інші європейські країни, залучено до конфлікту сучасності, де з одного боку є техніка, а з іншого – гуманізм, який отримує нове філософське осмислення у нових реаліях XXI сторіччя. Цей конфлікт зумовлює нові соціальні відносини та етику. Таким чином, проблема, про яку йтиметься далі в статті, є багатогранною та міждисциплінарною. Для вирішення конфліктності та пригальмовування конфліктизації долучаються філософія, соціологія, психологія – аналізуючи суспільство, вони ставлять людству «діагноз» та формулюють наявні проблеми; історичні науки дозволяють відслідкувати джерела конфлікту та історію впровадження технічних досягнень в людське життя; конфліктологія як окрема дисципліна визначає особливості конфлікту в вимірі «гуманізм/технізація». Наслідки наявного конфлікту і запобіжні заходи – це те, що турбує всі науки в сукупності.

Про важливість та актуальність розмови про конфлікти в сучасному суспільстві свідчить поява книги Нікі Вокера «Чому виникають конфлікти? Причини. Етапи розв'язання. Наслідки» [2], перший переклад якої з'явився в Україні ще в 2013 році. Ця книга не для наукової спільноти, хоча робота ґрунтовна, а для підлітків. І цей факт свідчить про те, наскільки розуміння конфліктів та шляхів їх подолання важливо для будь-якої особи в суспільстві. Із загальних теоретичних праць з соціології конфлікту є вагомими роботи Альфреда Льюїса Козера, Ральфа Дарендорфа, Луїса Крісберга, Рендалла Коллінза, що присвячені суті соціального конфлікту, теорії конфліктів взагалі, вирішенню конфліктів на практиці. В антології «Західна соціологія: сучасні парадигми» [6] в перекладі роботи Мануеля Кастельса «Становлення суспільства мережевих структур» є аналітичні думки про суть сучасного суспільства, яке залежне від Інтернету.

Сьогодні взаємовідношення людина/гуманізм та робот/технізація є одним з найцікавіших напрямків наукового дослідження. Цю конфліктність розглядають Е. Фромм, С.Хантінгтон, І. Валлерстайн, А. Тоффлер, Ф. Фукуяма. Особливої уваги варто приділити ідеям футуролога Рея Курцвейла, який по десятиріччям пророкує технологічні відкриття та зміни в соціокультурному вимірі людства, та філософським роздумам Юваля Харарі, який обґрунтовує в майбутньому появу нової людини, принципово відмінної через технологічні прориви від Homo Sapiens.

Мета дослідження: 1) виявити і дослідити негативний вплив технічного прогресу на людину; 2) проаналізувати філософські концепції XX та XXI ст. з обраної теми, їх застосування до нових глобальних проблем людства; 3) визначити обриси конфлікту технізації та гуманізму та можливості його подолання.

Виклад основного матеріалу. На початку 20-х років XX ст. довкола Франкфуртського інституту почала складатися Франкфуртська школа, філософія якої будувалась, виходячи з мотиву необхідності піддавати критиці усілякі теорії суспільства в міру історичних змін останнього. Результатом цієї критики стала епохальна для філософії та соціокультурних теорій праця представників цієї школи М. Хоркхаймера та Т. Адорно «Діалектика просвітництва» [17] (1947). В цій роботі з незвичною гостротою автори висвітлюють зворотний бік технічного та соціального прогресу: підкоряючи собі природу, людина не стає вільнішою, навпаки, вона всі більше потрапляє в залежність від ідеалів, які нав'язувала їй її ж особиста програма.

У 1970 році побачила світ праця відомого американського соціолога та футуролога Елвіна Тоффлера під промовистою назвою «Future Shock»: «шок майбутнього – це феномен часу, продукт сильно прискореного темпу змін в суспільстві. Він виникає в результаті накладення нової культури на стару. Це шок культури у власному суспільстві» [12, с.22]. Основна ідея футурошоку в тому, що прогрес (і технологічний, і соціальний) не йде рівномірно. У XX столітті, в міру настання інформаційної епохи, з'являється все більше нових технологій і реалій, громадські структури, які століттями здавалися непорушними, починають несподівано мутувати, змінюється не тільки реальність, але і форми взаємодії з уявним і навіть усвідомлення людиною свого тіла. У ситуації, коли людина змушена швидко

обробляти постійні зміни середовища, а самі ці зміни не залишаються в полі уваги надовго, виникає стан, чимось схожий на невроз. Цей психічний розлад, спричинений новизною і нестабільністю, Е. Тоффлер і називає «шоком майбутнього».

Ще більш заглиблюється у психологічні зміни людини внаслідок технічного прогресу відомий філософ і психоаналітик Е. Фромм у своїй праці «Анатомія людської деструктивності» (1973) [13]. Е. Фромм переосмислює чисельні психологічні та біологічні концепти, які існують у тогочасній парадигмі і пропонує реформований психоаналіз, як вчення про характер, та виділяє два провідні психологічні типи характеру людини: «біофіл» та «некрофіл». «Біофіл» – це глибинна життєва орієнтація, яка пронизує всю людську істоту. Він цілісно сприймає дійсність, відчуваючи усю складність перебігу процесу життя, він зорієнтований на все, що протистоїть смерті. На відміну від першого типу особистості, другий тип характеризує «некрофілія», за словами Е. Фромма, це «пристрасний потяг до усього померлого, хворого, ... одночасно це пристрасне бажання перетворити усе живе на неживе, жага до руйнування заради руйнування, а також виключний інтерес до усього виключно механічного (небіологічного)» [13, с. 435].

Некрофіл у зображенні Е. Фромма – наслідок довгих культурних мутацій, що надали ракову пухлину, омертвіння життєвих тканин суспільства. Він – неочікуваний підсумок незавершеності, відкритості людини, одна із альтернатив людської еволюції. За точними словами П.С. Гуревича: «Некрофіл – запізніле дитя розумної епохи. Паросток абстрактної логіки, яка з презирством поставилася до повнокровного життя. Чадо омертвілих цивілізаційних структур. Плід технічного божевілля» [13, с. 21].

«Некрофіл» є також втіленням агресивності, тому Е. Фромм приходять до закономірного висновку, що агресивність у суспільстві тим вище, чим вище ступінь розподілення праці.

На думку Е. Фромма, агресивність та деструктивність виникають лише зі зростанням виробництва і розподілом праці, перетворенням прибутку на капітал, з виникненням держав з ієрархічною системою та елітарними групами. Ці риси підсилюються, і по мірі розвитку цивілізації влада та насильство набувають у суспільстві все більшого значення. За його словами: «по мірі цивілізаційного розвитку людина змінюється, як змінюється її оточення. Вона удосконалюється інтелектуально, робить успіхи в галузі техніки та технології. Разом з цим прогрес призводить, на жаль, до розвитку шкідливих для життя рис характеру... Щоб забезпечити собі вільний час для утворення культурних цінностей: для занять наукою, філософією або мистецтвами, людина повинна була утримувати рабів, вести війни та завойовувати чужі території. Щоб досягти високих результатів у відомих галузях (особливо у інтелектуальній діяльності, науках і мистецтвах), вона повинна була утворити

такі умови, які нівечили її б саму, тому що перешкождали її вдосконаленню у других галузях (в першу чергу у емоційній сфері). А головною причиною цього був недостатній рівень творчого потенціалу, який міг би забезпечити несуперечливість цивілізаційного процесу, співіснування науки, техніки, культури, з одного боку, і вільного розгортання творчих здібностей кожного індивіда – з другого» [13, с. 347].

Е. Фромм ставить перед собою питання: чи можливо вважати «некрофілію» рисою, притаманною лише другій половині ХХ ст., чи дійсно притаманна вона людям у високорозвинених капіталістичних та державно-капіталістичних суспільних системах? Його відповідь приголомшлива: «Цей новий людський тип цікавлять у кінцевому рахунку не небіжчики..., мертвий у нього має вигляд живіший, ніж при житті. (Це загальна орієнтація на все штучне, ...яка заперечує все природне...). Однак він здійснює і щось ще більш страшне. Він відвертає своє зацікавлення від життя. Від людей, від природи і від ідей – взагалі, від усього, що живе; він перетворює усе живе на предмети, речі, включаючи самого себе і свої людські якості: почуття і розум, здатність бачити, слухати і розуміти, відчувати і любити... Людина в ім'я прогресу перетворює світ в отруєну і сморідну площину... Вона отрує по повітря, воду, ґрунт, тваринний світ – і саму себе» [13, с. 459-460].

У результаті свого дослідження Е. Фромм дійшов висновку, що позбутися «некрофілії» у сучасному суспільстві можливо і необхідно. Це можливо завдяки радикальним змінам у нашому суспільному та політичному устрої – таким змінам, які повернуть людині її панівну роль у суспільстві. Ми повинні створити такі умови, за яких найвищою метою усіх суспільних прагнень стане всебічний розвиток людини – самої недосконалої істоти, яка потребує постійного вдосконалення. Справжня свобода і незалежність, а також викорінення будь-яких форм пригнічення, зможуть привести в дію таку силу, як любов до життя, – а це і є єдина сила, яка спроможна перемогти потяг до смерті.

Проблеми постгуманізму та постлюдського майбутнього піднімає Ф. Фукуяма [1, 14]. «Існує китайське слово, яке одночасно означає «небезпеку» і «можливість», і я думаю, що це саме той момент, в якому ми зараз знаходимося» – ця фраза була сказана під час лекції Фукуями цього літа в Києві [1]. Що очікує в майбутньому соціум? Прогрес людської цивілізації не зупинити, але винаходи людини в змозі змінити саму людину. Під прицілом уваги Фукуями – біотехнології і ймовірні зміни людського виду, що формулюється ним в понятті «постлюдини». Втручання в людський вид призведе до дегуманізації. Конфліктологія набере нових обрисів, адже поява «постлюдини» зумовить незбійний конфлікт з Homo Sapiens, і цей конфлікт буде спостерігатися в усіх сферах – соціальній, правовій, політичній, економічній. Відповідно, неминучі нові питання про рівність, правові норми та етику. І, звичайно, можна

передбачити й потужний релігійний опір й можливі нові релігійні війни. Фукуяма, по суті, є противником та критиком трансгуманізму. А от сучасний футуролог Реймонд Курцвейл [3, 9] навпаки, прибічником. Його думки про шляхи науково-технічного прогресу формулюються в концепції «технологічної сингулярності». Йдеться про особливу «точку неповернення», коли швидкість наукового розвитку стане такою, що наслідки повністю виходять з під контролю. За Курцвейлом, вже за кілька десятиріч, ми будемо спостерігати штучний інтелект та поступову кібернізацію суспільства [3]. Вихід з ймовірного конфлікту людина/техніка Курцвейл вбачає у встановленні контролю над науковим прогресом та технічним вдосконаленням життя, межах та чітко встановлених «червоних лініях».

Одним з найпотужніших філософів сучасності є Нассім Ніколас Талеб [11]. Його погляди – це сучасний скептицизм та зазнавати сумнівам впевненості людей в прогнозуваннях майбутнього. Він робить акцент на доленосних випадковостях, яких називає «чорними лебедями». За Талебом, людство перебуває в своїй самовпевненості та безмежній вірі у власні сили. Насправді ж, спрогнозувати майбутнє важко. Непередбачені події, непомітні фактори, здавалося, прості і рядові явища – спроможні нести потужні перебудови світу і людського світогляду. Такою подією стало поширення Інтернету. Світова мережа, миттєвий доступ до інформації, залежність від наявного Wi-Fi кожної особи – це реалії сьогодення, і навряд такий масштаб уявлявся наприкінці 1960-х рр. І до речі, саме з відходу в минуле персональних проводів до комп'ютерів, Інтернету та з відміни периферійних приладів розпочинає свою футурологію Курцвейл. Та, незважаючи на долучення до Всесвітнього павутиння, глобалізації, Талеб підкреслює наявність конфліктизації в суспільствах, де, як і раніше, є поділи на свій/чужий.

Номо Sapiens та Номо Deus – в таких позначеннях ізраїльський вчений Юваль Ноем Харарі веде розмову про майбутнє людства [16]. Номо Deus – це людина, що на відміну від Sapiens, отримала в процесі еволюції, розвитку техніки, нанотехнологій ряд надзвичайних здібностей. Новий хист ставить людину на рівень Бога. І так гуманізм отримує нову глибину – як поклоніння людству, людині, пріоритет людського над усім іншим, живим і неживим. Нова релігія – поклоніння Номо Deus.

Про технологічний виклик та можливі конфлікти йдеться у Харарі в його роботі «21 урок для 21 століття» [15], з презентацією якої він приїздив до Києва восени 2019 року. Серед подоланих людством викликів – перемога над голодом, чумою та інфекційними хворобами взагалі, та війна. Серед викликів майбутнього – повернення війни, екологічні катастрофи і – руйнування технологіями. «Штучний інтелект і біоінженерія дають нам такі сили, які раніше приписували тільки богам. Зараз ми вчимося, як створювати тварин, рослини і

навіть людей відповідно до наших побажань. З великою ймовірністю, основним продуктом економіки 21 століття будуть не якісь текстильні товари або автомобілі, а тіла і розум людей. Ми всі стали богами, але безвідповідальними. Ми зловживали своїми можливостями, і тому виявилися на порозі катастрофи» [15]. Харарі: «Таким чином, ці два процеси – біоінженерія і розвиток штучного інтелекту – сукупно можуть привести до поділу людства на невеликий клас суперлюдей і масовий нижчий клас непотрібних Номо sapiens» [16], а значить – до нових конфліктів. Вже впровадження штучного інтелекту в економіку викличе зникнення ряду професій, безробіття, нерівність, розподіл на клас успішних та багатих та тих, чия кваліфікація застаріла для сучасності. Конфліктизація гуманізму та техніки набирає сьогодні обертів як підвищення значення ролі техніки і нівелювання людини, а у Харарі – як лідирування Номо Deus, що спирається на науково-технічний прогрес, та його конфлікт з Номо Sapiens, – людиною старого зразка.

Висновки. Сучасне суспільство перебуває у постійному шоці від величезного потоку інформації та блискавичних змін у всіх сферах людського буття, що тільки посилюються завдяки технічним новаціям. Людина губиться у безупинному потоці життя і, щоб відповідати сучасності, змінює свою людську сутність, втрачаючи щось надзвичайно важливе, що надає стрижень усій культурі. Занурення сучасної молоді у віртуальне життя: віртуальне кохання, віртуальний шлюб, віртуальну дружбу, – один із прикладів аномальної форми життя. Гаджет стає логічним продовженням людини, без якого вже не уявити життя, а побут – без корисних приладів, що забезпечують комфорт, добробут, виконують людську працю.

Як не прикро розуміти, але наше інформаційне суспільство має дуже серйозні вади, здолати котрі, на наше переконання, першочергове завдання людства. Роздуми Тоффлера, Фромма, Фукуями, Курцвейла, Харарі – передвісники майбутніх змін з людиною та соціумом. Як ніколи значущі песимістичні слова М. Фуко «Людина, ... – це винахід відносно недавній. І кінець його, можливо, недалекий... людина зникне, як зникає обличчя, написане на прибережному піску». Натомість заступають механізовані організми, як в мультиплікаційному фільмі Шейна Екера «9». На негативних наслідках заміщення світу людей машинами базуються такі напрямки технологічного фентезі, як стімпанк, атомпанк, наупанк, нанопарк та ін. Вже класикою став роман Вільяма Гібсона «Нейромант», який нарешті є в українському перекладі [4], і де йдеться і про віртуальність, і про штучний інтелект, і про кіберпростір. І в цих літературних напрямках постають питання не лише про майбутній технічний розвиток, а й про супутній соціальний устрій та етичну складову нового суспільства.

Питання не стільки в подоланні (ще раз наголосимо: історичний та технологічний поступ не можливо розвернути назад, людська жага до вдосконалень та відкриттів є одним з найважливіших факторів розвитку людства), а в прийнятті нової реальності, визначення свого чіткого місця в ньому, місця й кордонів науки. Через цей конфлікт потребує визначення сама людина – в новому світі, повного техніки та штучного інтелекту, в світі, де немає місця таким суто людським рисам, як співчуття чи творчість. Нова етика – має надати засади й міру використання науки і технології, біоетика – обережного втручання в людське тіло. Хоча це звучить як тавтологія, але йдеться про таку етику, що є «етичним використанням науки і техніки». Не просто так одним з найтривожніших попереджень на майбутнє є отримання здатності втручатися в людський мозок, ним керувати та його контролювати, а значить, є загроза, що постане тоталітаризм нового стибу.

Конфлікт гуманізму і технізації зачіпає на сьогодні і українську державу. Враховуючи певні історичні, політичні, економічні, ментальні національні особливості, українці все ж так само, як і все людство, залучені до пошуку загального питання: яким же постане людське майбутнє, «людським» чи «машинним». Не тільки не втратити ціннісні орієнтації, як складові сучасної української культури, а утворити систему нових національних цінностей, завдяки яким будуть виховуватися майбутні покоління – ось головна мета формування сучасної вітчизняної культури. Особлива робота в цьому напрямку належить закладами вищої освіти, за умови активного використання виховного змісту українознавчих, філософських та культурологічних дисциплін. За влучним висловленням Е. Костишина «...культурологічна підготовка повинна допомогти особистості повноцінно увійти в існуючий навколо неї світ, не втрачаючи при цьому своєї індивідуальності та неповторності. І цей світ треба шукати у власних національно історичних, соціально-психологічних та культурних особливостях» [8, с.41]. Зрозумівши витоки національної філософії, духовності, культури, специфіку національного світосприйняття, молода людина вийде на шлях, що приведе до розуміння найцінніших надбань гуманістичної думки свого народу та світової спадщини. Можливість українознавства долучитися до пошуку нових визначень людини, котрі ми самі маємо задавати у відповідності до нових технічних впроваджень та втручання в людську природу, – це можливість долучитися до формування нової етики як українців, так і людства. Український духовний потенціал: народні, філософські, культурні уявлення про Людину, розмова про людські чесноти, гідність, гуманізм, повагу до Чужого/Іншого, почуття – можуть і мають бути залучені до формування нового світогляду.

1. Блискучі уми. Політолог Френсіс Фукуяма – про розпад демократій у світі, розвиток України

та вибори в Раду. URL:

<https://nv.ua/ukr/ukraine/blestyashchie-umy/providniy-politolog-i-filosof-frensis-fukuuyama-v-interv-yu-nv-50031691.html> (дата звернення 17.10.2019).

2. Вокер Нікі. Чому виникають конфлікти? Причини. Етапи розв'язання. Наслідки. Х: Віват, 2018. 80 с.

3. Все идет по плану: что нужно знать из прогнозов Рэя Курцвейла 2019-2099. URL: <https://web.archive.org/web/2016021114217/http://slon.ru/biz/1213655/> (дата звернення 10.10.2019).

4. Гібсон Вільям. Нейромант. К: Видавництво «Видавництво», 2017. 352 с.

5. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. М.: (РОССПЭН), 2002. 288 с.

6. Западная социология: современные парадигмы: антология / сост. Г.Н.Соколова, Л.Г. Титаренко. Минск: Беларуская навука, 2015. 573 с.

7. Историк Юваль Харари в Киеве: Украина сейчас – самое важное место в Европе. URL: <https://kp.ua/politics/646986-ystoryk-yuval-kharary-v-kyeve-ukrayna-seichas-samoe-vazhnoe-mesto-v-myre> (дата звернення 11.10.2019).

8. Костишин Е. Духовна криза суспільства як проблема освітнього простору. *Молодь і ринок*. 2014. № 10. С. 40-45.

9. Курцвейл Рэй. Эволюция разума, Или бесконечные возможности человеческого мозга, основанные на распознавании образов. Москва : Эксмо, 2018. 352 с.

10. Словник-довідник термінів з конфліктології / за редакцією: проф. М.І. Пірен, проф. Г.В. Ложкіна. Чернівці-Київ, 1995. 332 с.

11. Талейб Н. Н. Чёрный лебедь. Под знаком непредсказуемости. М.: Изд. «Колибри», 2009. 528 с.

12. Тоффлер Э. Шок будущего. М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. 557 с.

13. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М.: ООО «Издательство АСТ - ЛТД», 1998. 672 с.

14. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции. М.: ООО «Издательство АСТ»: ОАО «ЛЮКС», 2004. 349 с.

15. Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття. К.: BookChef, 2018. 416 с.

16. Харарі Ю.Н. Homo Deus. За лаштунками майбутнього. Київ, Форс Україна, 2018. 512 с.

17. Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения. М., СПб., 1997. 311 с.

References

1. *Blyskuchi umy. Politoloh Frensis Fukuiama – pro rozpad demokratii u sviiti, rozvytok Ukrainy ta vybory v Radu* [Brilliant minds. Political scientist Frensis Fukuiama - about disintegration of democracies in the world, development of Ukraine and elections in Rada]. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/blestyashchie-umy/providniy-politolog-i-filosof-frensis-fukuuyama-v->

- interv-yu-nv-50031691.html (in Ukrainian). (Last accessed 17.10.2019).
2. Voker Niki. (2018) *Chomu vynykaiut konflikty? Prychyny. Etapy rozviazannia. Naslidky* [Why are conflicts? Reasons. Stages of decision. Consequences]. Kh: Vivat. (in Ukrainian).
3. Vse ydet po planu: chto nuzhno znat yz prohnozov Reia Kurtsveila 2019-2099. [All according to plan: that needs to be known from the prognoses of Rei Kurtsveil]. URL: <https://web.archive.org/web/20160211114217/http://slon.ru/biz/1213655/> (in Russian). (Last accessed 10.10.2019).
4. Hibson Viliam. (2017) *Neiromant* [Neiromant]. K: Vydavnytstvo «Vydavnytstvo». (in Ukrainian).
5. Darendorf R. (2002) *Sovremennii sotsyalnyi konflikt. Ocherk polityky svobody* [Modern social conflict. Essay of politics of freedom]. M.: (ROSSPEN). (in Russian).
6. Zapadnaia sotsyolohyia: sovremennie paradymy: antolohyia. (2015) [Western sociology: modern paradigms: anthology]/ Mynsk: Belaruskaiia navuka. (in Russian).
7. Ystoryk Yuval Kharary v Kyeve: Ukrayna seichas – samoe vazhnoe mesto v Evrope [A historian Yuval Kharary is in Kyiv: Ukraine now is the most important place in Europe]. URL: <https://kp.ua/politics/646986-ystoryk-yuval-kharary-v-kyeve-ukrayna-seichas-samoe-vazhnoe-mesto-v-myre> (in Russian). (Last accessed 11.10.2019).
8. Kostyshyn E. (2014) *Dukhovna kryza suspilstva yak problema osvithoho prostoru* [Spiritual crisis of society as problem of educational space]. Molod i rynek. № 10. S. 40-45 (in Ukrainian).
9. Kurtsveil Rei. (2018) *Evoliutsyia razuma, ily beskonechnye vozmozhnosti chelovecheskoho mozgha, osnovannye na raspoznavanyy obrazov* [Evolution of reason, or endless possibilities of human brain, based on recognition of patterns]. Moskva: Eksmo. (in Russian).
10. *Slovnnyk-dovidnyk terminiv z konfliktolohii*. (1995) [Dictionary-book of terms from conflict]. Chernivtsi- Kyiv. (in Ukrainian).
11. Taleb N. N. (2009) *Chernyi lebed. Pod znakom nepredskazuemosty* [Black swan. Under a sign unforeseeableness]. M.: «Kolybry». (in Russian).
12. Toffler E. (2002) *Shok budushcheho* [Shock of the future]. M.: OOO «Yzdatelstvo ACT». (in Russian).
13. Fromm E. (1998) *Anatomyia chelovecheskoi destruktivnosti* [Anatomy of human destruktiv]. M.: OOO «Yzdatelstvo AST - LTD». (in Russian).
14. Fukuiama F. (2004) *Nashe postchelovecheskoe budushchee: Posledstvyia byotekhnolohyieskoi revoliutsyy* [Our post-human future: Consequences of biotechnological revolution]. M.: OOO «Yzdatelstvo AST»: OAO «LLuKS». (in Russian).
15. Kharari Yu. N. (2018) *21 urok dlia 21 stolittia* [A 21 lesson is for 21 century]. K.: BookChef. (in Ukrainian).
16. Kharari Yu.N. (2018) *Homo Deus. Za lashtunkamy maibutnoho* [Behind the scenes of the future]. Kyiv, Fors Ukraina. (in Ukrainian).
17. Khorkkhaimer M. (1997) *Dyalektyka Prosveshchenyia* [Dialectics of Inlightening]. M., SPb. (in Russian).